УДК 37.05

Э.К. Сәлахова

БЕРТУГАН ШӘФИГУЛЛИННАР ҺӘМ ТАТАР МӘГАРИФЕ

Статья посвящена анализу развития образовательной системы татар в конце XIX – начале XX века, а также освещает вклад меценатов в образование и просвещение татарского народа. Автор на примере деятельности братьев Шафигуллиных показывает их роль в основании мечетей и медресе. Исследуя архивные документы, восстановлена картина основания и развития знаменитого учебного учреждения – медресе деревни Акзигитово.

Ключевые слова: Братья Шафигуллины, благотворительность, образование татар, просветительская деятельность, Загидулла Шафигуллин, Нагорная сторона, медресе деревни Акзигитово, медресе.

Татар мәгарифе барлыкка килү һәм аның үсеш мәсьәләсен өйрәнү, халыкның алга китешендәге әһәмиятен билгеләү – татар тарихы өчен актуаль проблема. Мәгарифнең торышы, үсеш-үзгәреш этаплары халыкның йөзен, аның тарихын билгели. Кызганычка каршы, хәзерге вакытта бу проблема бөтен яклап өйрәнелмәгән.

Мәгълүм булганча, татар мәктәп-мәдрәсәләрен, рус уку йортларыннан аермалы буларак, беркайчан да хөкүмәт финансламаган. Алар я мәхәллә халкы, я аерым хәйриячеләр ярдәмендә оеша һәм эшчәнлек итә. Зур шәһәрләрдә сәүдә иткән яисә башка эшмәкәрлек белән шөгыльләнгән байлар, гадәттә, туган якларында мәдрәсә ачып, аны тулысынча акча белән тәэмин итеп торганнар. Авыл җирлегендәге атаклы мәдрәсәләрнең күбесе Казан арты төбәгенә карый: Кышкар, Курса, Мәтәскә, Түнтәр һ.б. Мамадыш ягындагы Сатыш мәдрәсәсе тирә-якта данлыклы була. Татарлар балаларын, белем бирү максатыннан, ерактагы мәдрәсәләргә илтеп укыта торган булганнар.

Фәнни әдәбиятта Казан, Оренбург, Уфа, Иж-Буби мәдрәсәләренең эшчәнлеге инде күпмедер өйрәнелгән. Бу мәдрәсәләрнең уку-укыту программалары белем бирүнең югары дәрәҗәсе хакында сөйли. Әлеге тикшеренүебездә без Тау ягы мәдрәсәләрен карыйбыз.

1909 елгы мәгълүматлар буенча, Тәтеш өязендә 112 мәктәп булган, Зөя өязендә – 25, Чар өязендә 5 мәдрәсә эшләгән. Атаклы мәдрәсәләр дәрәҗәсендә үк булмаса да, XX гасыр башында Тәтеш өязенең Атабай, Идрәс-Тенки, Олы Кариле, Келәнче, Олы Тормы авылларында шактый көчле уку йортлары булуы билгеле [160 ф., 1 тасв., 1687 эш, 101а кгз.]. Идрәс-Тенки, Олы Кариле авылларында Әҗем мәдрәсәсен тәмамлаган Әхмәтҗан Габделгаффаров һәм Шаһимөхәммәд

Нурмөхәммәтев мөгаллимлек итә, Келәнчедә Буа мәдрәсәсен тәмамланган Шиһабетдин Мифтахетдинев, Олы Тормыда Апанай мәдрәсәсе шәкерте Зыятдин Шәрәфетдинев, Атабай авылында Әҗем мәдрәсәсен тәмамлаган Шаһимөхәммәд Госманов белем бирәләр.

XIX–XX гасыр башында Тау ягындагы иң атаклы мәдрәсә Акъегет авылында урнашкан була. Бу мәдрәсәне нигезләүче һәм матди тәэмин итеп тотучы Шәфигуллиннар, аерым алганда, ике бертуган Шәфигуллинның берсе – Заһидулла Шәфигуллин эшчәнлеген аерым билгеләп үтәргә кирәк. Әлеге шәхеснең хәйриячелек гамәлләре Тау ягында гына түгел, Россиянең ерак Себер якларында да билгеле.

Заһидулла Шәфигуллин 1840 елның 16 декабрендә Акъегет авылында дөньяга килә. 1859 елда, әтисе үлеменнән соң, ул Урал якларына эш эзләп китә. Томск, Иркутск шәһәрләрендә сәүдә эшләрен башлап җибәрә: энесе белән берлектә Кырым алмалары китереп сата башлыйлар. Шулай ук күлмәкләр, җәнлек тиреләре белән сәүдә итәләр. Энесе Шәйхулла белән 1894 елның сентябрендә «Бертуган Шәфигуллиннар» дип исемләнгән сәүдә йорты оештыралар. Иркутск, Красноярск, Чита шәһәрләрендә җәнлек тиреләре сата торган кибетләр челтәре булдыралар.

1887 елда Иркутскидагы үз йортлары утарында мәчет төзетәләр. 1907–1908 еллар арасында өч катлы табыш йорты булдыралар. Шулай ук Шәфигуллиннар Иркутск, Чита шәһәрләрендә мәчет төзелешләренә зур сумма иганә итәләр. Томск шәһәрендәге мөселман балаларына белем бирү мәдрәсәсенә дә зур матди ярдәм күрсәтеп торалар. Хаҗи Шәйхулла Шәфигуллин мәктәп белән идарә итү өчен Төркиянең атаклы уку йортларында белем алган Исмәгыйль исемле мөгаллимне китертүгә ирешә [Казан мөхбире, 1907].

XIX гасырның 90 нчы елларында Заһидулла Шәфигуллин сату-алу эшләре белән җитәкчелекне энесенә, өч улы – Зиннур, Гарифҗан, Хәйруллага һәм туганының уллары Гыйлаҗетдин, Сәлахетдин һәм Абзалетдингә тапшыра. 1912 елның августында «Шәфигуллиннар һәм Әхтәмевләр» ширкәте оеша. Алар, Вятка, Вологда, Архангельск шәһәрләренең атаклы бай сәүдәгәрләре белән туганлашып, нәселтуганлык капиталын арттыруга ирешәләр, табышларының бер өлешен җәдиди мәктәпләр ачуга тоталар [1 ф., 4 тасв., 5482 эш, 253а–255а кгз.]. «Русия сәүдәсе» газетасында түбәндәге юллар теркәлгән: «Аның [Заһидулла] тарафыннан салынган мәктәпләрнең һәммәсендә ысулы җәдидә берлә тәгълим ителә. «Тәрҗеман» мөхәррире Исмәгыйль Гаспринский җәнаблары халыкны ысулы саутиягә өндәгән вакытта иң башлап кабул итүче Заһидулла хаҗи булган» [Русия сәүдәсе, 1913, б. 6–7].

Дөньяны күреп өлгергән, зур капитал туплауга ирешкән Заһидулла Шәфигуллин Туган авылы Акъегеткә кайтып төпләнә. Шул заманның чиновниклары язмаларында ул коры холыклы, кире,

үзсүзле, куркусыз кеше буларак сурәтләнә [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.]. Җирле халык аны хөрмәт итә, тәэсирле кеше булганга, аңа берникадәр курку аша карыйлар. Архив документларында, З. Шәфигуллин нинди генә гамәлләр кылса да, халык аны «сатмаячак», аңа хыянәт итмәячәк, диелә [1 ф., 4 тасв., 3119 эш, 15а–15б кгз.].

Шәфигуллиннар Чар, Зөя, Тәтеш өязләрендә мәчетләр төзү, мәдрәсә, мәктәпләр ачуга зур матди ярдәм күрсәтә. Заһидулла Шәфигуллин хисабына Акъегет авылында да 3 мәчет һәм мәктәп төзелә һәм төзекләндерелә [Русия сәүдәсе, 1913, б. 6–7]. Шулай ук ул башка бай сәүдәгәрләрне дә мәктәп-мәдрәсәләр, мәчетләр төзетү эшенә җәлеп итә [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.]. Мәсәлән, аңа Акъегет мәдрәсәсе чыгымнарын күтәрергә Архангель сәүдәгәре Закир Ишмәтев ярдәм итә [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.]. Хәзерге Кайбыч районына керә торган Кошман авылының ике катлы икенче агач мәчетен үз хисабына төзетә [1 ф., 4 тасв., 3119 эш, 15а–15б кгз.].

Заһидулла Шәфигуллин заманында сәүдәгәр, эшмәкәр булып кына түгел, ә җәдидче буларак бик ихтирамлы һәм танылган шәхес була. Аның эшчәнлеген И. Гаспринский, Г. Баруди, Г. Апанаев кебек атаклы кешеләр югары бәяләгән. Жандармерия документларында аның хакында «он был Галеевского и Иж-Бобьинского закала», дип теркәлә [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.].

Чабаксар өязе исправнигы В.А. Лохвинцкий Казан вице-губернаторы Г.Б. Петкевичка биргән рапортында З. Шәфигуллин турында «известный крупный мусульманский деятель-панисламист, человек прогрессивного направления по своим политическим убеждениям, примыкающий по своему мнению к партии конституционалистов-демократов», дип яза [1 ф., 4 тасв., 5482 эш, 253а–255а кгз.].

1870 елда әдип үз туган авылы – Акъегеттә мәдрәсә ачып җибәрә. Бинасы ике катлы итеп 36 аршин озынлыгында төзелә. Мәдрәсә берничә мәртәбә төзекләндерелә. XX йөз башында шәкертләр саны 300 гә җиткәнлектән, 1895 елда бина киңәйтелә. Мәдрәсә утары тулы бер комплексны хәтерләтә, аның янында укытучылар яши торган ике катлы йорт, шәкертләр юыну өчен мунча, ашханә урнаша. Мәдрәсә комплексының янында алма бакчасы үстерелә.

Шәкертләрнең житмешкә якыны ерактан килеп укучылар була. Әлеге уку йортында Чистай, Буа, Минзәлә өязе авылларыннан килгән балалар һәм яшьүсмерләр белем ала. Бер шәкертнең Владивостоктан булуы да мәгълүм. Мәдрәсәдә торып укучылар аскы катта яшәгәннәр. Алар тулысынча Шәфигуллинар хисабына көн күргәннәр. 1913 ел мәгълүматлары буенча, бу мәдрәсәдә 9–18 яшьлек 114 шәкерт белем алган.

Шәфигуллин татар халкын гыйлемле, укымышлы итү максатыннан күп көч куя. Документларда: «Шафигуллин – убежденный сторонник распространения образования в мусульманской

среде. При разговорах с должностными лицами Шафигуллин высказывает, что татары необразованны, некультурны и экономически оскудели и что только образование может сделать татар культурными и поднять экономический их уровень», дип теркәлеп калган.

З. Шафигуллинның эшчәнлеге аерым кешеләр арасында ризасызлык тудыра. Беренчедән, тирә-як авылларның муллалары җәдиди укытуга шикләнеп, хәтта куркып карый. Шулай ук мәдрәсәдә рус сыйныфлары эшләп килү традицион карашлы халыкны, руханиларны да шик-шөһрәгә сала. Икенче яктан, әлеге ситуация хакимият вәкилләрен дә куркуга сала. Айдар авылы мулласы Гарифулла Шаһиәхмәтев Шәфигуллин мәдрәсәсе турында халык арасында ялган сүзләр дә тарата, бу мәдрәсәнең эшчәнлеген миссионерлар белән хезмәттәшлектә гаепләргә маташа. Ул 1901 елның 21–22 декабрьдә намазга дип килгән Акъегет мәдрәсәсендә укый торган 2 шәкертне төртеп чыгарып җибәрә [1 ф., 6 тасв., 106 эш, 10а–12б кгз.]. Чиновник Н.В. Смирнов «Шафигуллин инспирирует идею национализации мусульманской школы и тратит очень большие средства на осуществления этой идеи», дип белдерә [160 ф., 1 тасв., 1576 эш, 270а–272а кгз.].

Акъегет мәдрәсәсе уку программасында хәтта рус сыйныфында да рус һәм гомум тарих дигән предмет булмый, ә аның урынына Шәрык тарихы укытыла. Чабаксар өязе исправнигы болай дип яза: «Я лично убежден, что медресе в д. Акзигитово создано и поддерживается Шафигуллиным в целях религиознонационального объединения мусульман» [1 ф., 4 тасв., 5482 эш, 253а–255а кгз.].

1897 елдан башлап Акъегет мәдрәсәсе җәдиди уку программасы белән эшли башлый. Мәдрәсә 1907 елда Казан укытучыларының икенче корылтаенда эшләнгән программа буенча, аерым алганда, Апанай мәдрәсәсе уку программасына якын программа белән укыта. Мәдрәсә 5 бүлектән һәм 2 сыйныфтан тора. Беренче сыйныфта курсны узу вакыты 3 ел, икенче сыйныфның уку курсы 7–8 ел дәвам итә. Биредә гакаид, тәҗвид, ана теле, арифметика һәм башка предметлар укытыла. Укыту татар телендә алып барыла. Жандармерия документында «он большое внимание обращает на народное образование. В этом старается, чтобы муллы и учителя больше обращали внимание на обучение татарскому языку и светским предметам образования», дип күрсәтелә [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.]. Мәдрәсәдә уку дәреслекләре буларак Х. Искәндәревнең «Белек йорты», «Гарәпчә сарыф», «Мең дә бер хәдис», «Тарихы ислам», «Гыйльме хәл», Г.Тукайның «Яңа кыйраәт», «Татар сарфы», «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре», Я. Хәлилинең «Яңа мәктәп», «Гыйльме хәл», Г. Гыйсмәти һәм Ф. Туктаровның «Татар теле», Ф. Кәриминең «Мохтасар тарихы исламия» һ.б. кулланылган.

Мәдрәсәдәге ысулы саутия методы белән укытуның

нәтиҗәлелеген, файдасын, укыту дәрәҗәсен күрсәтү максаты белән дә ел саен ачык имтиханнар оештырылган. Имтиханнарга тирә-як муллалары, Чар һәм күрше өязләрдән мөхтәрәм кешеләр чакырылган. Бу ачык имтиханнар башка төбәкләрдәге уку йортларының да җәдиди укыту ысулына күчүенә этәргеч булып торган.

XX йөз башында мәдрәсә мөгаллиме вазифаларын авыл мулласы Нурулла Ярулла улы үтәгән [ТР ДА, 160 ф., 1 тасв., 1834 эш, 1а кгз.]. Авылның бу беренче мулласы ике башлангыч бүлектә дәресләр алып барган. Дүрт өлкән бүлекләрдә дин дәресләрен һәм башка предметларны башлангыч бүлегендә рус теле укытучысы Фатыйх Сәйфуллин (Фатыйх Сәйфи-Уфалы буларак билгеле) укыткан.

1912 елда мәдрәсә каршында рус сыйныфы ачыла, үз хисабына рус сыйныфы ачуны сорап «Бертуган Шәфигуллиннар» сәүдә йорты әгъзасы Заһидулла Шәфигуллин чиновникларга 1908 елда ук мөрәҗәгать итә. Ул үз үтенечендә бу сыйныфның укытучысы итеп Бирскида укутыучылар мәктәбен тәмамлаган Әхмәди Гордеевны күрергә тели [160 ф., 1 тасв., 1215 эш, 28а–28б кгз.]. Рус телен өйрәнү җирле халык арасында шактый популярлаша, теләүчеләр артканнан-арта бара. Бу сыйныфта 84 кеше белем ала, укырга килергә теләүчеләр саны 40 кеше була. Әлбәттә, мәдрәсә берьюлы шулкадәр кешене сыйдыра алмый, шуңа да рус теле укытучысы Әхмәди Гордеев Шәфигуллин исәбенә рус телен укыту өчен кичке курслар ачарга рөхсәт бирүне сорап мөрәҗәгать итә. Әмма Чар һәм Зөя өязләре исправнигы И.М. Крестников Казан губернасы халык мәктәпләре директоры М.Н. Пинегинга биргән җавабында мондый курслар ачу ягында булмавын белдерә. Ул үзенең фикеренә дәлил итеп түбәндәге сәбәпләрне атый: беренчедән, укытучының нагрузкасы тиешле нормадан күпкә артачак, икенчедән, 300 шәкерт укыган һәм дә яшәгән мәдрәсәгә тагын да өстәмә шәкертләр сыя алмаячак, көне буе шәкертләр булган бинаны җилләтергә дә кирәк булачак, өченчедән, олыларны рус теленә укытуны һәрвакыт күзәтеп торырга кирәк булачак. Гордиев «не внушает мне пока еще доверия, ввиду кратковременной службы в моей инспекции» [160 ф., 1 тасв., 1376 эш, 117а–117б кгз.], дип, чиновник татарларга рус теле укытсаң, аларның дөньяга чыгу, аралашу даирәсе киңәячәгеннән шүрли. Шулай итеп, кичке курслар ачуга ризалык бирелми.

З. Шәфигуллин авылда кызлар укыту эшенә дә нигез сала. Иң беренче итеп кызлар мәктәбен үз өендә, үз исәбенә ачып җибәрә. 1913 елга кадәр кызларны укыту эшен озак еллар буе аның кызы җитәкли [1 ф., 4 тасв., 5482 эш, 253а–255а кгз.]. Соңыннан кызлар мәктәбенең үз бинасы барлыкка килә. Мәктәп берәр катлы ике бинада урнаша. 1913 елга караган волость идарәсе документлары буенча күрсәтелгән вакытка монда 130 (кайбер мәгълүматлар буенча 140) кыз белем алган. Кызлар мәктәбендә дә рус сыйныфы эшләгән. Рус

сыйныфларында уку срогы 4 ел булса, татар сыйныфларында уку срогының кысалары билгеләнмәгән була. 1912 елдан башлап монда рус теленнән М. Салихова, ә татар сыйныфларында 1913 елдан башлап М. Камалова мөгаллимлек итә [160 ф., 1 тасв., 1463 эш, 6а–8б кгз.]. Укытучылар өчен дә, укучылар өчен дә яхшы шартлар тудырылган була. Ике мөгаллим укытучылар өчен махсус төзелгән бинада яшәгәннәр.

Картлык көннәрендә З. Шәфигуллинга югарыда күрсәтелгән уку йортларын тәэмин итү авырлаша башлый. 1910 елда 71 яшендә булган Заһидулла Шәфигуллин эшләренә ярдәм итүне сорап хөкүмәткә мөрәҗәгать итә [160 ф., 1 тасв., 1463 эш, 6а–8б кгз.]. З. Шәфигуллинның хакимият белән мөнәсәбәтләре нинди генә катлаулы булуга карамастан, аның мәгариф өлкәсендә күрсәткән хезмәте югары бәяләнә: мөрәҗәгате канәгатьләндерелеп кенә калмыйча, Земство собраниесе исеменнән күпьеллык фидакяр хезмәте өчен бүләкләүгә тәкъдим ителә. Хөкүмәт тарафыннан да финансланганга бу мәдрәсә соңгы елларда инде «Русско-татарская школа» буларак эшләвен дәвам итә. Мәдрәсә бинасы 1929 елга яраксыз хәлгә килә һәм уку йорты ябыла. Аның күргәзмә материаллары, географик карталары Норлат мәктәбенә алына. Акъегет авылында бары дүртьеллык мәктәп кенә кала [Тимершин, 2001].

Заһидулла Шәфигуллин 79 яшендә үлеп китә һәм үз туган авылы зиратында җирләнә. Заманында үзенең белем алу мөмкинлеге булмаса да, укуның ляземлеген, аның заман таләпләренә туры килерлек югары дәрәҗәдә булырга тиешлеген аңлый. Беренчеләрдән булып, үзе оештырган мәдрәсә-мәктәпләренә җәдидчә укытуны кертә, үз мәктәпләренә укытучы итеп бары тик алдынгы карашлы яшьләрне генә сайлап ала, заманының зыялы кешеләре белән аралаша, мәктәпләренә татар газеталары яздыра, мәктәп китапханәләре булдыра. Жандармерия документларында «в дни пресловутой свободы он мечтал иметь в своей деревне нечто вроде татарского университета», дип күрсәтелә [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.].

XX йөз башындагы иҗтимагый һәм сәяси хәлләрдә дә ул актив катнашучылардан була. Үз мәктәбе тирәсендә үзгәреш, яңарыш яклы муллаларны туплаган. Шул ук жандармерия документларыннан күренгәнчә, «...перед съездом мусульман в Петербурге устраивают Шафигуллины в его школе большое собрание мулл своего околотка, среди которых было много из враждебного Шафигуллину лагеря, но несмотря на это, в этом собрании Шафигуллин был почти единогласно выбран как представитель от них на съезд». 1906 елда социал-революционерлар партиясе файдасына акчалата ярдәм күрсәтә, Гаяз Исхакый аша «Таң йодызы» газетасын химаяли [1 ф., 4 тасв., 6183 эш, 6а–8б кгз.]. Шулай итеп, Заһидулла Шәфигуллинның татар мәгърифәтчелеге өлкәсендәге эшчәнлеге һәм татар мәгарифе үсешендәге роле фәнни яктан танылырга һәм бәяләнергә хаклы.

Әдәбият

Заһидулла Шәфигуллин // Русия сәүдәсе. 1913. № 2. Б. 6–7.
Тимершин И. Акъегет авылы тарихы сәхифәләре. Казан, 2001. 164 б.
Томскийдан мәктүб // Казан мөхбире. 1907. № 236.
ТР ДА. 1 ф., 4 тасв., 3119 эш.
ТР ДА. 1 ф., 4 тасв., 5482 эш.
ТР ДА. 1 ф., 4 тасв., 6183 эш.
ТР ДА. 1 ф., 6 тасв., 106 эш.
ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1215 эш.
ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1376 эш.
ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1463 эш.
ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1576 эш.
ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1687 эш.
ТР ДА. 160 ф.,1 тасв., 1834 эш.

Сәлахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
өлкән фәнни хезмәткәре